

KECSKEMÉTI GÁBOR

Pécseli Király Imre ismeretlen művei: új kontextusok 17. századi irodalom- és eszmetörténetünkhöz

Szenci Molnár Albert egyik legközelebbi munkatársa Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) volt, aki a szokásos egyetemi peregrináció időtartamánál jóval hosszabb időt, három évet töltött a Németországban élő magyar tudós társaságában, majd hazájába visszatérve is kapcsolatban maradt vele, sőt Szenci Molnár első hazatérési, letelepedési kísérletének az egyik előkészítője lehetett. Pécseli Király Pápán és Somorján végezte hazai iskoláit, majd a komáromi iskola rektora lett, és e város ösztöndíjasaként indult el 1609 májusában a kálvinista heidelbergi egyetemre, Kanizsai Pálfi János és Samarjai János társaságában.¹ Mindhármuknak négy-négy heidelbergi disputációjáról tudunk, Pécseli Királyéira 1609 júliusa és 1610 júliusa között került sor. Két társa már egy bő tanév után, 1610-ben hazatért, Pécseli Király azonban a szorosabban vett egyetemi tanulmányai befejezte után még további két évre Németországban maradt, és „bekapcsolódott a kint tartózkodó magyarok tudományos, irodalmi tevékenységébe”.² Hajdani tanítványát ugyanis Szenci Szijgyártó Lukács több levelében Szenci Molnár Albert figyelmébe ajánlotta,³ aki csakugyan felfigyelt a fiatalemberre, s igénybe vette segítségét oppenheimi Biblia-kiadásának elkészítésekor. Ennek énekeskönyv-függelékében Pécseli Király reggeli dicsérete is olvasható.⁴ A Biblia kinyomtatásának évében, 1612-ben, a Bibliát is kibocsátó oppenheimi nyomdában jelent meg Pécseli Király retorikai kézikönyve, benne többek között Szenci Molnár latin üdvözlőversével.⁵ Amint Klaniczay Tibor fogalmazott, a „szótár- és grammatika-író Molnár saját eszméinek kö-

1 Pécseli Király máig a legrészletesebb életrajzi összefoglalása KLANICZAY Tibortól: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2), 250–256. Ezt az életrajzot egyetlen ponton kellett azóta lényegi korrekciónak alávetni: Heltai János cáfolta, hogy 1610 tavaszán Pécseli Király hazalátogatott volna Magyarországra. Vö. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 75. Lásd még HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk. sz. n.(1980), 243–347, 310–311. Az egyetemi beiratkozás: SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 17), 799. sz.

2 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252.

3 1609. május 7-én kelt ajánlólevele: SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 309–311.

4 JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 3. sz.; SZENCZI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1971 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 6), 436, 439.

5 Szenci Molnár versének kiadása: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL 1962, i. m., 252; SZENCZI MOLNÁR 1971, i. m., 449.

vetőjét láthatta a retorika-író Pécseli Királyban”.⁶ 1612 augusztusában, amikor Szenci Molnár rövid magyarországi látogatásra indult, együtt utazhatott véglegesen hazatérő, a komáromi iskola rektori székét újra elfoglaló fiatalabb pályatársával.⁷ 1613 májusában újra kapcsolatban voltak,⁸ majd ez év novemberében Szenci Molnár Pécseli Király tardoskeddi esküvőjén is megjelent.⁹ 1614 júliusa és októbere között pedig, amikor Szenci Molnár Komáromban vállalt lelkészi állást,¹⁰ napi érintkezésben kellett lenniük. 1615-ben maga Pécseli Király is komáromi lelkész lett. 1621-ben kiadott, irénikus szellemű latin munkáját Georg Rem nürnbergi jogásznak, Szenci Molnár barátjának és magának Molnárnak ajánlotta.¹¹ 1622-ben érsekújvári prédikátornak választották. Itteni éveiből versein kívül csak katekizmusa és ábécéskönyve ismert. Egyházi pályáján „mind a presbiteriális, mind az unionista törekvéseket igyekezett elősegíteni”.¹² Heltai János meggyőzően bizonyította, hogy katekizmusa sem sablonos dogmatikai írás, hanem a lutheri kisebb katekizmus szerkezeti rendjét követő, a heidelbergi káté és a magyarországi protestáns kátéirodalom közötti, egyedi szemléletű irénikus egyeztetési kísérlet, amely a lutheránus kátéirodalomra nem is maradt hatástalan.¹³

Pécseli Király Imre retorikai kézikönyve, az *Isagoges rhetoricae libri duo* több kiadásban is napvilágot látott. Az 1612. évi oppenheimi után következő második kiadás ma nem ismert, példányt eddig nem sikerült fellelni belőle. 1639-ben azonban olyan kiadása jelent meg Nürnbergben, amely – címlapja szerint – már a harmadiknak hirdette magát.¹⁴ Ezt a retorikai tankönyvet illetően sok új felismerés született az elmúlt néhány esztendőben.¹⁵ Igazolni lehetett, hogy a mű beosztása, szerkezete, arányai szoros megfelelést mutatnak

6 JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL 1962, i. m., 252.

7 *Uo.*, 253.

8 SZENCI MOLNÁR 1898, i. m., 385.

9 SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13), 89, 167.

10 *Uo.*, 91–92, 170–171.

11 HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209–230, 212–216; HELTAI J. 1994, i. m., 59, 161–163.

12 JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL 1962, i. m., 254. Kanizsai Pálfinak írott hat latin nyelvű levele 1621–1629 között: *uo.*, 256–261; a 3. sz. levél magyar fordítása: *Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század), I–II*, vál., kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1981 (Magyar Hírmondó), I, 529–533. Kanizsai Pálfi hozzá írott levele: THURY Etele, *Pathai István, Kanizsai Pálfi János, Alvinczi Péter, Csatári György, Samarjai János, Csene Péter és Pecselyi Király Imre reform. papok levelei 1620–1636*, MProtEgyhtAdattár, 3(1904), 40–81, 46–47.

13 HELTAI J. 1987, i. m., 216–227. Alvinczi Péter, Pécseli Király Imre és Samarjai János irénikus törekvéseiről lásd még URAY Piroška, *Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján* = VARJAS 1987, i. m., 187–207, 199–207. – Jellemző adalék, hogy az 1635. évi lőcsei énekeskönyv lehetséges szerkesztőjeként mind Szenci Molnár Albert, mind Pécseli Király Imre neve felmerült: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 179–180.

14 PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim, 1612 (RMK III, 1112); [1612–1639²] (példánya ma nem ismert); Nürnberg, 1639³ (RMK III, 1551).

15 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 74–101.

Matthaeus Dresser népszerű retorikai tankönyvével. Kiderült az is, hogy a kötet gazdag példaanyagának legfőbb forrása annak a lutheránus Johannes Scholliusnak, a marburgi egyetem héberprofesszorának a posztumusz kiadású tankönyve, akinek a pályáját az 1605. évi ún. „Verbesserungspunkte”, vagyis az egyetem kálvinista szellemű átalakítása törte ketté. Scholl retorikája felhasználásának a szűkebb retorikatörténeti szempontokon túl megvan a maga eszmetörténeti jelentősége is. A korábban is irénikus szellemiségűként ismert Pécseli Király eszmei portréjához további vonással járul hozzá, hogy retorikai tankönyvének jó részét is a melanchthoniánus paradigma által meghatározott lutheránus forrásokból kompilálta. A fennmaradt két kiadás beható összevetésével sikerült igazolni, hogy az 1639. évi edíció javított és bővített kiadása a korábbinak. E harmadik kiadásban pedig olyan kiegészítésre is sikerült rábukkanni, amely egészen újfajta eszmei összetevők irányába mutat. Az érzelmek felkeltése kapcsán Pécseli Király Gerardus Johannes Vossiusra hivatkozik. Ez a 17. század első felének európai kálvinista irodalmi törekvéseiben meghatározó jelentőségű leideni tudós már igen fiatalon, 1606-ban, akkor még a dordrechtli latin iskola rektoraként megjelentette terjedelmes retorikai kézikönyvének első kiadását, amelyet Pécseli Király akár retorikája első kiadásához is felhasználhatott volna. Nos, úgy tűnik, akkor nem használta fel, a harmadik kiadást azonban kibővítette a rá való hivatkozással. Ebből több érdekes következtetés is adódott. Az egyik, hogy a munka összeállításának idején, 1611-ben Heidelbergben még nem lehetett tudni, hogy az általában melanchthoniánus szellemű retorikai tankönyvek németországi dömpingje közepette Németalföldön megjelent egy olyan nagy fontosságú munka, amely új fejezetet kezd a diszciplína történetében. Másrészt azt a következtetést is le kellett vonni, hogy a hazájába visszatért, ott rövidesen már lelkeszként tevékenykedő magyar szerzőnek a retorika európai fejleményei iránt tanúsított figyelme nem csökkent, rövid idővel később már felfigyelt az igényes hollandiai munka jelentőségére.

A közelmúltban több olyan, a magyar kutatás számára korábban teljesen ismeretlen nyomtatvány bukkant fel a 17. század eleji németországi latin nyelvű kiadványok között, amelyben Pécseli Király Imrének további, ez ideig számba nem vett művei találhatóak, amelyek tehát besorolandók a retrospektív nemzeti bibliográfia RMK III-as tételei közé. Az e kiadványokból kirajzolódó személyes és eszmei kapcsolatok sok eddig ismeretlen új összefüggés felrajzolására adnak lehetőséget.

A rekuzáns angol katolicizmus kontinentális központjában, a Douai városában 1568-ban alapított angol kollégiumban a trienti zsinaton megerősített tekintélyű latin biblia-szöveg, a *Vulgata* polemikus célú, patrisztikus alapú margójegyzetekkel kísért új angol fordításának elkészítésébe fogtak. A munkát Gregory Martin (1542 k.–1582) – Edmund Campion (1540–1581) közeli barátja és az oxfordi St. John’s College-ban hajdan diák-társa – irányította. Az Újszövetség kötete 1582-ben jelent meg Reims városában, és az anglikán táborban azonnal heves bírálatokat generált.¹⁶ Az exegetikai és dogmatikai

16 A katolikus bibliafordítás elkészítését körülvevő egykorú kontroverzteológiai és mai médiatörténeti megfontolások áttekintése: Alexandra WALSHAM, *Unclasping the Book? Post-Reformation English Catholicism and the Vernacular Bible*, *Journal of British Studies*, 42(2003), 141–166.

kifogásokat támasztók legtekintélyesebbike a cambridge-i egyetem teológiai tanszékére 1580-ban kinevezett *Regius professor*, William Whitaker (1548–1595) volt. Kifogásaira az oxfordi New College hajdani neveltje, a katolikus konvertita William Reynolds (1544 k.–1594) készített angol nyelvű feleletet (*A Refutation of sundry reprehensions, cavils, and false sleights, by which M. Whitaker laboureth to deface the late English translation, and Catholike annotations of the New Testament*, Párizs, 1583), aki maga is közreműködött a fordítás munkájában.¹⁷ Whitaker 1585-ben ugyancsak angol viszontválaszt jelentett meg *An Aunswere to a certaine booke, written by M. William Rainoldes... entituled A Refutation* címmel.¹⁸ A válasz érdekessége, hogy ajánlólevelet William Reynolds édesöccse, az anglikán egyházon belül nonkonformista elhajlásáról ismert John Rainolds (1549–1607), az oxfordi Corpus Christi ösztöndíjas oktatója (*fellow*) írt hozzá, aki maga is megbélyegezte katolikussá lett bátyja nézeteit. (A hagyomány úgy tartja, hogy oxfordi tanulmányi éveikben még John volt kettejük közül a katolikus, William a protestáns, ám amikor elhatározták, hogy a maguk hitére térítik eltévelyedett testvérüket, mindketten teljes sikerrel jártak.¹⁹) A katolikus angol bibliafordítás körül a 17. század első évtizedének végén lángoltak fel ismét az indulatok, amikor Douai-ban az Ószövetség két kötetét is megjelentették (1609–1610). A kontinentális kálvinizmus válaszaként értékelhető, hogy 1612-ben Oppenheimban, Levinus Hulsius özvegyének költségén, Hieronymus Galler műhelyében újra megjelentették Whitaker William Reynoldsnak írott feleletét, ezúttal az oxfordi Henry Jackson (1586–1662) frissen elvégzett latin fordításában.²⁰ Az angol egyházon belüli magasabb szintű egyeztetésre vall, hogy a néhai cambridge-i professzor művének fordítása Oxfordban készült, az pedig az angol egyház és kontinentális kálvinista partnereik olajozott együttműködésére utal,

17 Még a mai bibliográfiák és könyvtári adatbázisok birtokában sem egyszerű feladat áttekinteni a vita történetét, például válaszolni arra az egyszerű kérdésre, Whitaker melyik műve váltotta ki Reynolds válaszát. A katolikus író nem volt épp szakszerű bibliográfus: a vitatott munkáról egyetlen könyvszeti adatot sem árul el. Végül a következők derültek ki: Whitaker 1583-ban Londonban adta ki *Ad Nicolai Sanderi demonstrationes quadraginta, in octavo libro Visibilis monarchiae positas, quibus Romanum Pontificem non esse Antichristum docere instituit* című munkáját, amely Nicholas Sander (1530 k.–1581) – addigra a protestáns ellentábor által már többszörösen megtámadott – *De visibili monarchia ecclesiae libri octójának* (először: Leuven, 1571) egy részletével vitatkozott, csatolva cáfolatához saját, a tétel ellenkezőjét bizonyító, 1582. évi cambridge-i tézisét. Reynolds erre a kiadványra válaszul ragadott tollat, saját szerkesztménye azonban egyáltalán nem foglalkozik a mű jó háromszáz lapos főrészével, csakis annak a reimsi Biblia-kiadásra reflektáló előszavával. Ez az előszó Whitaker könyvében számozatlan prelimináriaíveken olvasható, Reynolds azonban nyilván beszámolta saját példányát és válaszában ezekkel a lapszámokkal hivatkozik a 27 lapnyi szövegre. Nehezítette még Whitaker megvitatott írásának fellelését az is, hogy Reynoldsnak az abból származó, mindvégig angol nyelvű idézetei alapján kezdetben egy angol írásra lehetett gondolni. Whitaker műve azonban mindvégig latin nyelvű, és a megadott lapszámokon a Reynolds által készített fordítások latin eredetijét lehet fellelni benne.

18 Az először Londonban kinyomtatott viszontválasznak volt még egy 1590-es cambridge-i kiadása is.

19 Mordechai FEINGOLD, Lawrence D. GREEN, *John Rainolds (1549–1607) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2003 (Dictionary of Literary Biography, 281), 249–259.

20 William WHITAKER, *Responsio ad Guilielmi Rainoldi Refutationem, in qua variae controversiae accurate explicantur*, interprete Henrico JACKSONO OXONIENSE, Oppenheim, 1612.

hogy a latin kézirat, amelynek két kollégiumi társához szóló ajánlását Jackson 1611. augusztus 5-én keltezte az oxfordi Corpus Christiben²¹ és amelyhez három további oxfordi kollégájának latin köszöntőverseit is csatolta,²² november 5-én már bizonyosan Oppenheimben volt és minden bizonnyal a szedése is megkezdődött. Ezen a napon keltezte a fordításhoz csatolt latin anagrammáját a pfalzi városban „Emericus Regius Péczelius Ungarus S. Th. Studiosus”.²³

Az ekkor már több mint másfél évtizede eltemetett Whitaker a már szintén halott Reynoldsszal folytatott egykori polémiájától függetlenül is az a szaktekintély volt az angol egyház 16. századi teológusai közül, akinek emlékét megidézni a leginkább indokoltnak látszott a kontinentális kálvinizmussal való ideológiai és politikai egyeztetés során. A Roberto Bellarmino (1542–1621) ellen szívós rendszerességgel írott kontroverz-

21 Az ajánlással megtisztelt kollégák: Sebastian Benefield (1559–1630) teológiai doktor (1608), oxfordi retorikaprofesszor (1599 óta) és Peter Hooker teológiai bakkalaureus.

22 A versek szerzői: Guilielmus Osbastonus (Christ Church), Joannes Holte (Corpus Christi), Samuel Fell (Christ Church). William Osbaldeston vagy Osbolston (1577–1645) másfél hónappal a dedikáció időpontja előtt szerezte meg teológiai bakkalaureusi fokozatát, 1617-ben lett teológiai doktor; 1610–1611-ben rövid ideig a Gresham College teológiaprofesszora; 1616 után egyszerű vidéki lelkészként dolgozott, a szellemi életben nem hallatott többé magáról. John Holt (1586–1631) 1609-ben lett magiszter, 1611-től *fellow* a Corpus Christiben, 1617-ben teológiai doktor, 1629-től a kollégium vezetője. Samuel Fell (1584–1649) 1608-ban lett magiszter, 1619-ben teológiai doktor, ugyanez évtől a Christ Church székesegyház kanonokja, 1626-tól a Lady Margaret Beaufort által alapított teológiaprofesszori széket is betöltötte, 1638-tól a Christ Church főesperese, 1645-től az egyetem rektora; kezdetben kálvinista elveket képviselt, ám később Laud érsek támogatójává vált, a forradalom kitörése után rojalista nézeteket vallott, ezért 1647-ben a parlament megfosztotta minden egyetemi tisztségétől.

23 Jackson nem mulasztotta el, hogy megemlékezzék róla: az ajánlás keltezése annak az 1600-ban történt eseménynek az évfordulójára esik, amikor az Úr kegyelmesen megszabadította Jakabot, akkor még skót uralkodót a Gowrie-féle összeesküvéstől. A datálás hasonló szimbolikus értelme talán Pécseli Király fejében is megfordulhatott, hiszen az ő keltezése pedig épp az 1605-ös, Guy Fawkes-féle összeesküvés leplezésének ünnepnapjára esett. A két összeesküvés közül ráadásul csak az utóbbit lehet, a polemikus mű tendenciájának megfelelően, rekuzáns felségárulásként beállítani. – Szemben az Oxfordból származó három köszöntőverssel, Pécseli Királyé nem a preliminária része, hanem az oppenheimi nyomtatvány legutolsó lapján, a kiadvány utolsó szövegeként olvasható. Egy lappal az övé előtt, az utolsó levél rektóján van még egy latin köszöntővers, amelynek szerzője Symeon Rutingius. Simeon Ruytinx (1576 k.–1621) szülei vallási okból menekültek Ghentből Angliába, ő maga már Norwichban született. A kontinensen, Leidenben és Genfben folytatott tanulmányok után, 1601-től haláláig a londoni holland kálvinista gyülekezet lelkészeként működött. (Kéziratos történeti összeállításáról: W. J. C. MOENS, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum, I-II [recenzió]*, *The English Historical Review*, 6[1891], 385–393, 388.) Ebből az is következhethetnék, hogy az ő verse is az Angliából érkezett csomag része lehetett, ebben az esetben azonban érthetetlen, hogy miért nem a többi angliai szerzőével együtt, a prelimináriában közölték, hanem Pécseli Király versével együtt, a nyomtatvány utolsó levélén. Van egy másik megoldás a vers eredetére, ami megmagyarázza ezt a körülményt. Az oppenheimi kiadvány megjelentetésének finanszírozója Levinus Hulsius Frankfurt am Main-i könyvkiadó özvegyen maradt harmadik felesége volt, aki 1610-ben költözött át Oppenheimbe. Ő volt egyébként Szenci Molnár Albert menyasszonyának egyik házassági tanúja 1611. október 8-án; lásd SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 84, 159. Leányneve Marie Ruytnick (Ruting) volt, és könnyen lehetséges, hogy a versíró Simeonnal rokonságban állt, leginkább a nővére lehetett. Valószínűnek tartom, hogy a londoni holland lelkész az ő kérését teljesítette a köszöntővers megírásával, amelyet tehát – Pécseli Királyéval együtt – Oppenheimben csatoltak a kötet anyagához.

teológiai munkái nagy tekintélyt kölcsönöztek neki, de legalább ilyen fontos az is, hogy a cambridge-i St. John's College igazgatójaként (*master*), néhány héttel a halála előtt, ő fogalmazta meg azt a kilenc pontot, amelyhez a canterbury-i érsek londoni rezidenciáján, a Lambeth palotában sikerült megnyernie a konformizmus megkövetelésén túl markáns teológiai programot csak ritkán alkotó John Whitgift (1530 k.–1604) érsek aláírását.²⁴ Bár kevéssel utóbb a királynő megtiltotta a lambethi cikkelyek terjesztését, sőt pusztá nyilvánosságra hozatalukat is, az angliai egyház dogmatikai életében mégis nehezen túlbecsülhető a jelentőségük, minthogy első ízben tartalmazták feszes, félreérthetetlenül egyértelmű megfogalmazásban a predestinációról szóló tanítást abban az autentikus formában, ahogyan azt a századforduló idejére a kontinentális kálvinizmus kemény ideológusai kidolgozták és képviselték. Az angolszász egyháztörténet kutatói számára ma is szinte átláthatatlan mennyiségű diszkusszió tárgya az a kérdés, hogy milyen viszonyt tételeznek fel az anglikán egyház szertartási életének és dogmatikai felfogásának a mindennapos gyakorlatban rögzült mintái és a kálvinista teológiai tézisek között abban a fél évszázadban, amely megelőzte a lambethi cikkelyek megfogalmazását; a cikkelyeket a fennálló közösségi tudás félreérthetetlen megfogalmazásának vagy radikális meghaladásának tekintik-e; ehhez a kivételesen erőteljes ideológiai pillanathoz képest következetes továbbfejlődésként vagy visszalépésként értékelik-e a jakabi egyházpolitikai berendezkedésnek a Hampton Court-i tanácskozáson (1604) megalkotott alaptéziseit; milyen mértékűnek ítélik azt a szerepet, amelyet az intranzigens kálvinista dogmaalkotás teremtette angliai erőter játszik az arminianizmussal való németalföldi leszámolás ideológiai előkészítésében; mekkora jelentőséget tulajdonítanak az arminianus elvek az 1620-as évektől kezdődő, a predestinációs tanítást gyengítő, kripto-katolikusként értelmezett, erjesztő hatású beszivárgásának a puritán sérelmek fokozódó, végül az angliai forradalom kirobbanásához vezető felkorbácsolásában; végül hogyan jelenítik meg a Westminster Assembly tevékenységét mint a kálvinista dogmatikai, egyházszerkezeti és szertartási fejlődés – a katolikus vallás ceremoniális és intézményi maradványainak „gyökereit és ágait” kiirtani kívánó puritán szárny erőfeszítései nyomán elért – angliai tetőpontját.²⁵ Bármilyen módon felelünk is

24 Whitgifttel már azóta jó személyes kapcsolatot ápolt, amióta a cambridge-i Trinity College-hoz köthető korai előmenetele során Whitgift mint a kollégium akkori igazgatója felfigyelt rá.

25 Az általam áttekintett irodalomból csak azokat a tételeket említem, amelyek közvetlen hatással voltak a jelen gondolatmenetre: Ethyn Williams KIRBY, *Sermons before the Commons, 1640–42*, *The American Historical Review*, 44(1939), 528–548; Carl BANGS, „*All the Best Bishoprics and Deaneries*”: *The Enigma of Arminian Politics*, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, 42(1973)/1, 5–16; Dewey D. WALLACE, JR., *The Doctrine of Predestination in the Early English Reformation*, *Church History: Studies in Christianity and Culture*, 43(1974)/2, 201–215; Stephen A. BONDOS-GREENE, *The End of an Era: Cambridge Puritanism and the Christ's College Election of 1609*, *The Historical Journal*, 25(1982)/1, 197–208; Baird TIPSON, *A Dark Side of Seventeenth-century English Protestantism: the Sin against the Holy Spirit*, *The Harvard Theological Review*, 77(1984)/3–4, 301–330; Richard L. GREAVES, *The Puritan-Nonconformist Tradition in England, 1560–1700: Historiographical Reflections*, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 17(1985)/4, 449–486; Jonathan M. ATKINS, *Calvinist Bishops, Church Unity, and the Rise of Arminianism*, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 18(1986)/3, 411–427; P. G. LAKE, *Calvinism and the English Church 1570–1635*, *Past and Present*, 114(1987), 32–76; Nicholas TYACKE, *The Rise*

ezekre a kérdésekre, az nyilvánvaló, hogy a 16. század végi angliai vallási gondolkodók közül William Whitaker jutott a legközelebb ahhoz, hogy a 17. század eleji kontinentális kálvinizmus Angliában szövetségest kereső személyiségei számára eminens hivatkozási alap lehessen. Fokozta az iránta érzett bizalmat néhány családi körülmény is: első felesége révén sógora, Laurence Chaderton (1536 k.–1640), a cambridge-i Emmanuel College első vezetője a puritán ügy egyik képviselője volt a Hampton Court-i tanácskozáson, majd az ennek nyomán elkészíteni rendelt és 1611-ben frissen megjelent Jakab-féle autorizált Biblia fordítóinak az egyike (mindkét minőségében osztozott az időközben az oxfordi Corpus Christi vezetőjévé előlépett John Rainoldsszal is, aki azonban nem érte meg az új fordítás megjelenését); Whitaker másodszori házasságot pedig a kontinensen puritánként és rámistaként is jól ismert Dudley Fenner²⁶ (1558 k.–1587 k.) özvegyével kötött 1591-ben. Magától értetődő folyamat, hogy a cambridge-i teológusból, akinek életében úgyszólván csak angol földön adták ki az írásait, halála után, a 17. század első évtizedeiben a kálvinizmus felkapott európai tekintélye formálódott. Sorra jelentek meg latin nyelvű írásai a kontinensen. Ezek közül egyedül a *Disputatio de Sacra Scriptura* (először: Cambridge, 1588) kontinentális kiadását érte meg a szerző, ezt Herbornban adták ki 1590-ben (1600-ban és 1603-ban új kiadása is készült ugyanott).²⁷ Halálát követően előbb a Thomas Stapleton (1535–1598) ellen íródott két mű, a *Duplicatio* (Siegen, 1596; először: Cambridge, 1594) és a *De peccato originali* jelent meg a kontinensen (Hanau, 1604; először: Cambridge, 1600), majd Bellarmino elleni, az egyházzól, a zsinatokról, a pápáról írott előadásainak kiadásai elárasztották Herbornt (1599, 1601, 1603, 1607) és Hanaut (1608), ezek némelyike Angliában is csak posztumusz kiadásban jelent meg, némelyiknek pedig a németországi kiadás az *editio princeps*. Több kiadása volt az Edmund Campion *Decem rationese* elleni *Responsiójának* (Lich, 1601, 1604; Frankfurt, 1617; először: London, 1581).²⁸ Reprezentatív szerzővé latin írásainak kétkötetes, 1610-ben Genfben kiadott gyűjteménye emelte. Az oppenheimeri Galler-nyomdában 1611-ben szedtek először Whitaker-szöveget, igaz, akkor még nem önálló könyvet, hanem a Bellarmino-ellenes előadásoknak Conrad Decker jezsuitaellenes antológiájába (*De propri-*

of Arminianism Reconsidered, Past and Present, 115(1987), 201–216; G. W. BERNARD, *The Church of England c. 1529–c. 1642*, History: The Journal of the Historical Association (Oxford), 75(1990)/244, 183–206; Elizabeth GILLIAM, W. J. TIGHE, To “Run with the Time”: Archbishop Whitgift, the Lambeth Articles, and the Politics of Theological Ambiguity in Late Elizabethan England, *The Sixteenth Century Journal*, 23(1992)/2, 325–340; Christopher HAIGH, *The Taming of Reformation: Preachers, Pastors and Parishioners in Elizabethan and Early Stuart England*, History: The Journal of the Historical Association (Oxford), 85(2000), 572–588; Richard A. MULLER, *Arminius and the Reformed Tradition*, Westminster Theological Journal, 70(2008), 19–48; Martin DAVIE, *Calvin’s Influence on the Theology of the English Reformation*, Ecclesiology, 6(2010), 315–341.

26 KECSKEMÉTI 2007, i. m., 230–231; BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2); 2003² (V. MOLNÁR László bibliográfiájával és BITSKEY István tanulmányával), 319–344, 529.

27 A mű irodalomelméleti jelentőségéről: Charles K. CANNON, *William Whitaker’s Disputatio de Sacra Scriptura: A Sixteenth-century Theory of Allegory*, *The Huntington Library Quarterly*, 25(1962)/2, 129–138.

28 Campion könyvének magyarországi vonatkozásairól: GÁL István, *Balassi Bálint Campianus-a*, ItK, 73(1969), 578–585.

etatibus Jesuitarum) beszerkesztett részletét.²⁹ Ugyancsak Decker szerkesztette – és heidelbergi kollégáinak ajánlotta – azt a *De Papa Romano, et Papissa Romana* című kötetet, amely ugyane nyomdában jelent meg 1612-ben, és amelynek fő része Whitakernek az a munkája volt, amely Reynolds 1583. évi refutációját kiváltotta, vagyis Sanders a római pápát az Antikrisztussal való azonosítástól védőlegző negyven érvének cáfolata (megjelent a genfi gyűjteményben is). Igen érdekes, hogy *Adversus universalis gratiae assertores praelecti*ójának 1613. évi, harderwijki közlését Peter Baro (1534–1599) a lambethi cikkelyeket bíráló, az arminiánusok által népszerűsített *Summa trium de praedestinatione sententiarum*ának kiadásához illesztették. Frankfurtban jelentették meg Whitaker a szentségekről, főként a keresztségről és az úrvacsoráról szóló előadásait 1624-ben, e műnek ez volt az első közzététele. E németországi kiadások sorába illeszkedett tehát a Pécseli Király által üdvözölt oppenheimi edíció is. A kiadás külön értéke volt, hogy a benne olvasható mű korábban csak angolul létezett, a latin fordítás az oppenheimi nyomda számára készült, így a genfi gyűjteményes kiadáshoz képest tehát ez a szöveg is többletet jelentett. Mindez megnövelhette a vállalkozás értékét a Pécseli Királyt mentoráló Szenci Molnár Albert szemében is, akinek a saját könyvtárából ma ugyan néhány darabot ismerünk csupán, ezek egyike azonban épp a genfi gyűjteményes Whitaker-kiadás.³⁰ Az oppenheimi edíció végéhez egyébként John Rainoldsnak William bátyjához írott polemikus levelét is csatolták. Eddigre a kálvinista Rainoldsnak is volt már némi kontinentális ismertsége: 1580-ban kiadott első írásának (valójában az 1579 júliusában és októberében a teológiai bakkalaureátus elnyeréséért elmondott hat előadásának), a Szentírásról és az egyházzól megfogalmazott hat tézisének átdolgozott és kibővített latin szövegét az 1602-es londoni kiadás alapján 1603-ban Hanauban is megjelentették; kétkötetes nagy művének, a kétszázötven egykori oxfordi előadását rendszerező, több mint háromezer hasábra terjedő *Censura librorum apocryphorum Veteris Testamentine*ek pedig éppenséggel az oppenheimi Galler-nyomdában ké-

29 Decker és Szenci Molnár kapcsolatáról: IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben* = Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 7), 349–374, 350.

30 Imre Mihály 1978-ban számolt be Szenci Molnárnak a ma Sárospatakon őrzött négy könyvről, inét már azóta tudható, hogy ezek között Whitaker-mű is van; vö. IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 301–315, 313, 51. j. Imre azonban akkor sem, azóta egyebütt sem adott meg részletes könyvészeti adatokat, csak jelzeteket. Az egyik jelzet azonosításából tudjuk, hogy a genfi kiadás példányáról van szó, amelyet azonban még meg kell vizsgálni abból a szempontból, hogy mikor került Szenci Molnár tulajdonába. Ugyancsak birtokolta – 1612 őszén vásárolta meg – a genfi kiadást a Szenci Molnár szívélyes ismeretségével kitüntetett marburgi diák, Ceglédi Szabó Pál; vö. ZVARA Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei*, MKsz, 128(2012), 293–318, 295. – Whitakernek más 17. századi magyarországi könyvtárakba eljutott könyveiről nem készült még összeállítás, ezért e tárgyban alapos adatgyűjtés szükséges. Mindenesetre azt a tény, hogy a gyöngyösi református egyház az 1670-es évek második felében összeírt könyvei között az angol teológus műve is megtalálható, Bán Imre akként kommentálta, hogy azt csak „hozzáértő és emelkedett szellemű teológus”, „jószerű és képzett ember” szerezhette be; vö. BÁN Imre, *A gyöngyösi református egyház könyvtára a XVII. század 70-es éveiben*, MKsz, 64(1940), 242–250, 245, 249.

szült el az *editio princeps* 1611-ben. És ezzel még nem volt vége az oppenheimi konjunk-túrának: 1613-ban ugyanitt jelent meg Rainolds a *Campion* bűntársaként halálra ítélt, végül hosszú börtönbüntetés után haláláig tartó száműzetéssel sújtott jezsuita John Hart (†1586) ellen 1582-ben kiállott vitáinak összegzése, amelynek latin szövege (*Summa colloquii Johannis Rainoldi cum Johanne Harto de capite et fide ecclesiae*) az 1584. évi angol változathól készült, de nem az oppenheimi kiadás számára, mint Whitaker művéé, hiszen 1610-ben és 1611-ben már több angliai kiadásban is megjelent. A több mint ezerlappos művet Henry Parry (1561–1616) fordította le, aki szintén az oxfordi Corpus Christi neveltje volt, a Heidelbergi Káté angol fordítója, a Rainolds-fordítás elkészítésekor gloucesteri, kevéssel utóbb már worcesteri püspök.³¹ A Whitaker munkáját latinra fordító Jackson is visszatérő szerzője lett az oppenheimi műhelynek: 1615-ben az ő latin fordításában jelentették meg oxfordi tutorának, a Whitaker-fordítás egyik dedikáltjának, Benefieldnek huszonegy prédikációban kidolgozott Ámos-kommentárját is.³² Ennek a tizenkettedik prédikációjából pedig 1617-ben, az oppenheimi iskola rektora-ként működve Szenci Molnár is felvett egy részletet az Abraham Scultetus a reformáció centenáriumát köszöntő prédikációjának magyar kiadása végére összeállított kis antológiába – a kötet 1618-ban látott napvilágot az oppenheimi műhelyben³³ – arról a korban égető fontosságúnak látszó kérdésről, hogy a keresztény gyermekeket nem szabad katolikus tanítók kezébe adni.³⁴

31 Nem azonos az 1595-ben megjelent walesi nyelvű rómista retorikájáról ismert Henry Perrivel (Perry, Parry, 1561–1617), aki ugyan szintén oxfordi diák volt, de nem a Corpus Christiben promoveálták, legmagasabb egyházi méltósága pedig a bangori székesegyház kanonoki stalluma volt; róla lásd Andrew BREEZE, *Henry Perri or Perry (1561–1617) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: First Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book–The Gale Group, 2001 (Dictionary of Literary Biography, 236), 202–209.

32 A két dátum, a dedikáció 1611-es keltezése és az 1615-ös év között Benefield életében nem kevés változás történt. A korábbi retorikaprofesszor 1613-ban az oxfordi egyetem Lady Margaret Beaufort által alapított teológiaprofesszori székébe került, ugyanebben az évben jelent meg angol nyelvű Ámos-kommentárjainak a latin fordítás alapjául szolgáló első kötete. 1614-ben leköszönt professzori tisztéről, és egy gloucestershire-i parókiára vonult vissza, ahol egyszerű lelkészként működött tovább. Halálát követően, 1630-ban Jackson lett a hivatali utódja, aki ugyancsak haláláig, több mint három évtizeden át élt ugyanott hasonlóan egyszerű körülmények között, hódolva humanista filológiai szenvedélyének is.

33 RMNy 1166. A gyűjtemény értelmezéséhez: IMRE 2012, *i. m.* (Benefieldről itt nincs szó).

34 Ez volt Szenci Molnár első olyan kötete, amelyet Bethlen Gábornak ajánlott; a dedikáció szövege: SZENCI MOLNÁR 1971, *i. m.*, 488–489; SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor, Bp., Magvető, 1976, 308–312. Minthogy ilyesformán a könyv bizonyosan megfordult az erdélyi fejedelem kezében, joggal vethető fel a gyanú, hogy Benefield szövege az egyike lehetett azoknak a forrásoknak, amelyek hatottak Bethlen pedagógiai és kultúrpolitikai megfontolásaira. Közismertek azok az Alvinci Péternek írott 1621. évi levelei, amelyekben az unokaöccse, ifj. Bethlen István kassai neveltetéséről intézkedett. Az volt a kívánsága, hogy „ne magyar skólákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum exerceálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyen jó rhetor, orator, eloquens, ha adatik”, hiszen főasztalnokának öccse, az Istók tanulótársával ugyancsak Kassára küldött Kékedy Péter is ezen a módon tett korábban rendkívüli előmenetelt Bécsben mindössze fél év alatt. Ugyanakkor a gyermeket féltették a jezsuiták vallási befolyásától, azért is nem engedték vissza Bécsbe, és ez az óvatosság mondatta ki Bethlennel is: „Ha az gyermeket attól nem félténém, jesuitával taníttatnám” (ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédi-*

Semmi kétség afelől, hogy a kontinentális kálvinizmussal összehangolható angliai teológiai műveknek Németország protestáns tartományaiban hirtelen felfutó expanziója mögött nagypolitikai összefüggések rajzolódnak ki. A Jülich–Cleves–Berg egyesített hercegség trónutódlása körül 1609-ben kibontakozott krízis hozta az első figyelmeztető jeleit annak, hogy az Egyesült Királyság európai politikájában fordulatra van szükség. IV. Henrik francia uralkodó hevesen sürgette Jakab angol királynál a közös katonai beavatkozást a katolikus Habsburg császár trónigényével szemben. 1610-ben ugyan több fordulat is történt (a francia királyt meggyilkolták, Rudolf császár visszalépett öröklési igényétől), az angol diplomáciai körök számára viszont világossá vált, hogy az egyensúly fenntartására törekvő be nem avatkozási politika tarthatatlan, helyette a protestáns vallási értékösszeg alapján helyezett intervenció expanzió szükséges. 1613-ban

kációiból, leveleiből, kiad. HELTAI János, Bp., Európa, 1989, 161–162). Hogy a félelmek nem voltak alaptalanok, azt például Holló Zsigmond története igazolja, akit lutheránus, bár Bethlen Gábor „járásakor” a bécsi udvar hűségén megmaradó apja a homonnai jezsuita iskolába küldött „Deák nyelnek kedvéért”, és noha két evangélikus lelkész szigorú felügyelete alatt állt, a fiú mégis katolizált, sőt a lelkészeket, majd atyját is megtérítette. (A történetet a jezsuita Rényes István mondja el így Krompácsi id. Holló Zsigmond fölötti halotti beszédében 1685-ben: RMK I, 1344. A cselekmény a 18. századra magyarországi jezsuita iskoladrámák egész sorának kedvelt szüzséje lett, vö. VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000 [Irodalomtörténeti Füzetek, 147], 174–175.) Hogy a Benefield intelmét tartalmazó könyv Bethlen-nel volt-e „járásakor”, 1621-ben a morvaországi Magyarbródban, azt persze nem tudhatjuk. – A fejedelmi kultúrpolitika alakításában nyilvánvalóan Alvinci kapott meghatározó szerepet, akinek Bethlen egyházi és iskolai személyi ügyekben folyamatosan kikérte a tanácsát és igénybe vette a segítségét, és akit 1615 augusztusában a külföldi tanulmányútra induló diákok támogatására tervbe vett új elhatározásáról, a fejedelmi alumniáról is tájékoztatót (ALVINCZI 1989, *i. m.*, 146). A dunántúli protestánsoknak jóval lazábbak voltak a kapcsolatai Bethlennel is, Alvincival is. Az a „szegény tanító”, akit Bethlen 1621 késő őszen Érsekújvárból hozatott a morvaországi táborába (*uo.*, 163), mindenesetre nem lehetett az ekkor még Komáromban működő Pécseli Király, de Szenci Csene Péter (1575 k.–1622) érsekújvári lelkész sem, hiszen a felsődunamelléki egyházkerület püspökét nem ilyen titullal illette volna a fejedelem. Jelenleg nem ismerjük semmi nyomát Pécseli Király és Bethlen vagy akár Alvinci közötti kapcsolatnak. Azt, hogy a dunántúliak és a nagyon távolinak tűnő Alvinci között milyen ritka dolog volt az érintkezés (amelyet a különböző heidelbergi nemzedékhez való tartozás miatt a személyes ismeretség sem könnyíthetett meg), és a szórványos kapcsolatfelvétel is a számukra még nehezebben elérhető Bethlen Gábor felé való közvetítés kérésének szándékával jött létre, jól mutatja Kanizsai Pálfi János Páparól Alvincihoz írott, 1621. februári levele: GARÁDY [FABÓ András], *Kanizsai Pálfi János levele Alvinci Péterhez, Pápa, febr. 16. 1621*, ProtEgyhIskL, 15(1872), 1236–1237. Hasonló közvetítő szerepre a húszas években már éppenséggel Szenci Molnár Albert sem lett volna alkalmatlan, aki – 1615. évi megismerkedésüket követően (erről: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai, 1985 [Humanizmus és Reformáció, 12], 46–47; MAKKAI László, *Bethlen Gábor és az európai művelődés*, Száz, 115[1981], 673–697, 685) – egyre fokozódó mértékben figyelembe vette Bethlen kül- és kultúrpolitikáját, és nyilvánvalóan a fejedelem is mindinkább számolt vele. (Kassai éveiről, az 1620-as évek második felében játszott szerepéről máig nagyon keveset tudunk; vö. ALVINCZI 1989, *i. m.*, 181.) A tizes évek első felében azonban még semmiképpen sem ez volt a helyzet; vö. HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10), 42, 25. j. Az 1611–12-es évek legfőbb tanulsága számunkra most éppen az, hogy a kálvinista peregrinusoknak ekkor még erős erdélyi központi akarata és támogatás nélkül kellett helytállniuk a nemzetközi kultúrdiplomáciában, és erre korlátozott érvénnyel ugyan, de bizonyos mértékig alkalmasnak is bizonyultak.

messzemenően igazolódott ez a nézet: ekkor már nem a katolikus német-római császár trónigénye jelentette a problémát, hanem az, hogy a területi igényt továbbra is fenntartó felek egyike, az Anglia által támogatott Brandenburggal szembenálló neuburgi palotagróf maga katolizált a spanyol támogatás reményében, és ezzel a Németalföld körüli erőegyensúly radikálisan elmozdult az angol érdekeket sértő irányba.³⁵ Minthogy Jakab király épp felnőtté érő fia, Henrik walesi herceg 1612-ben váratlanul meghalt, a militáns protestantizmus iránti – a Tudor nosztalgiák által is felerősített – várakozás mindinkább a királylány, Erzsébet köré összpontosult. Stuart Erzsébet és Pfalzi Frigyes 1612. évi eljegyzése és 1613. februári esküvője ennek a várakozásnak a kiteljesítését ígérte.³⁶ A politikai kapcsolatkereséssel egyidejűleg erősödtek fel és váltak sokrétűvé a völgény tartományában az angliai szellemi élettel ápoltságok is. Előmozdította az érintkezést, hogy az 1611-ben canterbury-i érsekké emelkedett oxfordi tudós, a puritán szimpátiát tápláló George Abbot (1562–1633) – akivel majd 1624-ben fog találkozni Szenci Molnár Londonban, a Lambeth-palotában – maga is a lehető legerőteljesebb pfalzi kapcsolatfelvételt támogatta.³⁷ Az oppenheimi nyomda kiadványait, így Pécseli Király köszöntőversét is a kálvinista várakozásoknak ebben az erőterében kell elhelyeznünk.

A Marburgból a Biblia kinyomtatásának idejére, 1611–1612 telére Oppenheimba átköltözött Szenci Molnár és magyar fiatalemberekből álló hesseni és pfalzi környezete sokat tett azért, hogy ezekről a felgyorsult politikai változásokról és az azokat kísérő szellemi mozgásokról a magyarországi kálvinista olvasók is értesülést szerezhessenek. Pécseli Király heidelbergi diáktársa, korábban a marburgi egyetemnek is hallgatója, Szepesi Korotz György³⁸ Jakab királynak a fiához írott fejedelmi tükrét is lefordította. A *Basilikon dőron* magyar szövegén a Whitaker-kötetnél valamivel később, az 1612-es év elején dolgozott az oppenheimi nyomda.³⁹ Pécseli Király verse azonban nem az otthoni olvasókat célozta, hanem – a latin Whitaker-kiadás céljának megfelelően

35 A brandenburgi választófejedelem lutheránusból kálvinistává konvertálása viszont nyilván az angliai támogatást is megkönnyítette.

36 A pfalzi házassági kapcsolatnak és az esküvő kapcsán született műveknek e politikai háttér előtt való értelmezéséhez: George GÖMÖRI, "A Memorable Wedding": *The Literary Reception of the Wedding of the Princess Elizabeth and Frederick of Pfalz*, *Journal of European Studies*, 34(2004)/3, 215–224; Kevin CURRAN, *James I and Fictional Authority at the Palatine Wedding Celebrations*, *Renaissance Studies: Journal of the Society for Renaissance Studies*, 20(2006)/1, 51–67; Lee ΠΙΕΦΟ, "Heaven's Blessing and Earth's Joy": *Commemorative Anthologies for the Marriage of Frederick V and the Princess Elizabeth = Acta conventus neo-Latini Budapestinensis: Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, general ed. Rhoda SCHNUR, eds. Joaquin PASCUAL BAREA, Karl ENENKEL, Amedeo DI FRANCESCO, David MONEY, Colette NATIVEL, Howard B. NORLAND, László SZÖRÉNYI, Tempe AZ, *Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies*, 2010 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 386), 573–581.

37 DÁN Róbert, GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában*, ItK, 83(1979), 278–280, 279.

38 HELTAI J. 1980, *i. m.*, 328.

39 RMNy 1038. Vö. John KOSA, *The Early Period of Anglo-Hungarian Contact*, *The American Slavic and East European Review*, 13(1954)/3, 414–431, 417. Szenci Molnár nem keltezte a maga köszöntőversét, Georg Remé 1612. január 25-én, a fordító ajánlása március 2-án kelt. A dátumok jelentőségéről: HARGITTAY 2001, *i. m.*, 48–49. Az angol – eredetileg skót – munka európai fordításairól és az azokat előmozdító és értelmező aktuális megfontolásokról: VINCZE Hanna Orsolya, *A Királyi ajándék fordítói és fordításai*, *Kor*, 3. f. 21(2010)/3, 40–46.

– az európai kálvinizmus tág nemzetközi kontextusában ünnepli az Angliához való szellemi közeledést.

Az oppenheimi Biblia kinyomtatása 1611. november végétől 1612. április elejéig tartott,⁴⁰ ezt követően Szenci Molnár – immár családostól – nyomban visszatért Marburgba. Hogy ezt a telet Pécseli Király Heidelbergben töltötte-e, vagy Oppenheimben segédkezett a korrektúra körül, arra vonatkozólag nincs adatunk. Szenci Molnár legkésőbb 1611. augusztusi heidelbergi látogatásakor Oppenheimba hívhatta őt. Október 3-án már úton volt, valószínűleg Szenci Molnár esküvőjére tartott, amikor Heidelberg és Oppenheim között félúton, Wormsban a marburgi egyetem rektorával, Rudolph Gocleniusszal találkozott, aki latin köszöntőverset írt a magyar fiatalember retorikájához. Szenci Molnár október 24-én Oppenheimban datálta a maga ugyanoda szánt versét. Pécseli Király októberben Oppenheimban zárta le kötete előszavát, az évszámot viszont a „hInC abeVnDVM” kronogrammába rejtette,⁴¹ és ajánlását már valóban Heidelbergben véglegesítette novemberben⁴² (a napot egyik esetben sem jelölte meg). November 5-én még bizonyosan Oppenheimban volt, ekkor datálta a Whitaker-kötetben megjelent versét.

Míg a kötet többi köszöntőverse Jackson fordítói munkáját és közvetve Whitaker érdemeit ünnepli, Pécseli Királyé nem szól a fordítóról, hanem a William Reynolds nevére írott anagrammából bontja ki előbb a katolikus tudós gyalázatát, majd Whitaker dicsőségét. A Guilielmus Rainoldus latin névalak betűiből a „gnavus vir mille dolis” („ezer álnokságú szorgos férfiú”) szintagmát alakítja ki. A vers szerint a végzetét a nevében hordozó Rainoldus hasonlóképpen serénykedik a bűnök halmozásában, mint az ármányos falovat a trójai várba juttató hitszegő Sinon. Az ellenséghez átállt szökevény azon ügyködik, hogy szurokfenyő gyúanyagot gyűjtsön Krisztus akla alá, amelynek ezer álnoksággal kíván kárt tenni. De hátha kegyes célból cselekszik ekként az álnok férfiú (azaz hátha áldozati fáklyalánghoz keni a szurkot)? Nem, nem így van, amint a csalárdság méltó jutalma mutatja. Mert most Whitaker, aki még nála is buzgóbb vitéz, a saját kardjával győzi le őt.

Mai ismereteink szerint egyetlen olyan magyarra hivatkozhatunk, aki személyesen találkozott William Whitakerrel. Újfalvi Imre *album amicorum*ába jegyzett be 1595 nyarán (f. 252v), ugyanott egyébként John Rainolds bejegyzése is megtalálható (f. 151). Már Keserű Bálint felhívta a figyelmet ezekre a tényekre, és jelezte azt is, hogy az albumba Whitaker predesztinációról vallott véleményének fő ellenzője, Peter Baro, valamint Whitgift érsek is bejegyzett.⁴³ Öry Miklós viszont arra figyelmeztetett: lehetséges, hogy Pázmány Péter pedig William Reynoldsot ismerte meg személyesen Rómában. Bár ez a kronológiai egyeztetés nehézsége miatt kevésbé valószínű, az bizonyos, hogy Pázmány életművében meghatározó szerepe van az északi hitvitázók, főként Stapleton és Reynolds a római angol kollégium repetitoraként megismert munkássá-

40 SZENCI MOLNÁR 2003, i. m., 84, 159.

41 JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL 1962, i. m., 265.

42 *Uo.*, 264.

43 KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, AHistLittHungAUnivSzeg, 9(1969), 3–46, 27–29, 35. Sajnos az angol szellemi élet Újfalvira tett hatásának részletes elemzésére Keserű nem vállalkozott.

gának.⁴⁴ Ugyancsak Öry állította össze a részletes adatokat azzal kapcsolatban, hogy a Whitakerrel való polémia milyen centrális szerepet kapott Pázmány egész munkásságában.⁴⁵ Fontos korai latin munkája, a Grácban készült *Diatriba theologica* is (1605) Whitaker Bellarmino ellenében kifejtett egyházfelfogásával szembeni vitairat. Kidolgozása idején az 1599-es, posztumusz cambridge-i kiadás állott Pázmány rendelkezésére, a mű megjelenése előtt a hivatkozásokat átjavította az 1603-as herborni kiadás alapján, de idézte Whitaker egyéb műveit is.⁴⁶ Pázmány művei alapján kétségtelen, hogy a katolikus hitvédő irodalom fontos ellenfélként tekintett Whitakerre, míg arról viszonylag kevesebbet tudunk, hogy magának a magyarországi kálvinizmusnak a táborában milyen recepciójával számolhatunk. Néhány adat arra utal, hogy emlékét nagy megbecsüléssel őrizték. Szepsi Csombor Márton például angliai kalandja egyik fő céljaként „Wittakerusnak temetést”, azaz sírját kívánta volna felkeresni Cambridge-ben, minthogy Perkins mellett őt tartotta az egyetem másik fő díszének.⁴⁷ Szenci Molnár és Pécseli Király jelenléte az oppenheimi Whitaker-kiadás körül fontos jelzés Whitaker magyarországi ismeretének történetében. Pécseli Király köszöntőverse pedig azért is fontos, mert ennek az adatnak a fényében a régóta közismertnek tekinthető irénikus tájékozottságára is kicsit árnyaltabban tekinthetünk. Whitaker a legkevésbé sem volt híve a lutheránus vallással és egyházzal való egyeztetésnek, az Oppenheimban megjelentetett könyvének is van olyan fejezete, amelyben nem kevésbé éles bírálattal illeti Luthert, mint polémiainak rendszeres sorában a fő katolikus ellenfelet, Bellarminót.

Pécseli Király nemzetközi kapcsolatrendszeréhez tartozik egy további, igen érdekes, ugyanakkor elég rejtélyes ismeretség egy meglehetősen bizarr férfúval. 1616-ban jelent meg Stettinben egy bizonyos Caspar Laudismann munkája, *Consilium integrum, et perfectum de exoticis linguis Gallica et Italica recte et eleganter addiscendis, et ad usum transferendis, in theologicis, oeconomicis, ethicis, politicis, juridicis, historicis, jocosis, personalibus, matrimonialibus, militaribus, etc. conscriptum, et recens in luce editum* címmel. A szerzőről annyit árul el a címlap, hogy a sziléziai Goldberg szülötte, jogtudós, korábban Rudolf császár megbízottja és Frigyes (1557–1608) württembergi herceg (1593–1608) udvari tanácsosa, aki huszonnégy könyve kiadásával gyümölcsözik a *respublica litterariában*. A szerző adatait ma már hiába keressük a mérvadó életrajzi adattárakban; az egyetlen lexikoni összefoglalás, amelyben felbukkan a neve, Johann Heinrich Cunradi (1612–1685) 1706-ban megjelent *Silesia togatája*.⁴⁸ Ez úgy tudja róla, hogy 1552

44 PÁZMÁNY Péter, *Krisztus látható egyházáról: Pázmány első latin munkája [Diatriba theologica]*, bev., kiad. ÖRY Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975, 27.

45 *Uo.*, 16, 26.

46 *Uo.*, 16.

47 SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter, bev. Kovács Sándor Iván, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi Magyar Próza Emlékek, 1), 206, 214. Szepsi Korotz György is kettejüket nevezte meg Cantabrigium „szep iras”-ainak, „kedves könyv”-einek szerzőiként Kecskeméti C. János 1620. évi Perkins-fordítását (*Catholicus Reformatus*) köszöntő versében; lásd *uo.*, 518.

48 Johann Heinrich CUNRADI, *Silesia togata, sive Silesiorum doctrina et virtutibus clarissimorum elogium, singulis distichis comprehensa, quibus dies omnium natales et emortuales, officiorumque ab ipsis gestorum tituli subiunguntur*, ed. Caspar Theophil SCHINDLER, Lignicii, 1706, 167–168.

augusztusában született Goldbergben és 69 évesen, 1621. szeptember havában halt meg nagy nélkülözésben Olmützben.

A stettini könyv ismeretében nem túlzás kijelenteni, hogy Laudismann a méltán elfeledett szerzők közé tartozik. A könyv részekre, fejezetekre nem osztott, épp ötszáz lapon át tagolatlanul ömlő főszövegéből megtudjuk, hogy a szerző rendkívül elégedetlen volt műve korábbi, 1614. évi, Lipcsében készült kiadásával, a nyomdász gondatlansága és a szöveg második felének elhagyása miatt. A méltatlanságot az új kiadással kívánta orvosolni, amelynek kéziratát 1616 elején zárta le Stettin városában, vízkereszt napján, ugyanazon a napon, amelyen 1552-ben megszületett (497; eszerint az említett 18. század eleji lexikon augusztusi adata téves). A könyv fő gondolata az az idea, hogy a francia nyelv Németországban működő, francia származású tanítói, nyelvmesterei („Galli Gallicae linguae informatores”) az emberiség szemetjéből kerülnek ki. Vagy egyáltalán nem, vagy megbotránkoztatóan rosszul tudnak latinul; ha valamit barbár módra és össze nem illően mondanak ezen a félig sem ismert nyelven, akkor azt a francia teológusok mintájára *acumennek* nevezik (9). Olyan tanulatlanok, hogy képtelenek francia szövegeket *ex tempore* latinra fordítani (12). Mind iszákosak, Németországban csakis az auerbach-i pincékben lehet feltalálni őket (10). De legalább az az előnyük megvan, szokták róluk tartani, hogy magát a francia nyelvet, amelyet az anyatejjel szívtak magukba, jól ismerik (22). Azonban ez sem igaz. A válogatott körökben mozgó, művelt külföldiek tanulás útján elsajátított nyelvtudása különb a született franciák vulgáris, iskolázatlan, disztiníválni nem tudó nyelvhasználatánál, amint azt számos német főúr példája bizonyítja (23). Magának a szerzőnek kifogástalan nyelvmesterei voltak (24), a helyes francia nyelvet egyébként is leginkább épp azokon a területeken beszélik, amelyeket ő maga is felkeresett, amiért is hivatva érzi magát előadni a francia és az olasz nyelv tanításának helyes módjáról szóló elképzeléseit. Ebben azt a módot tartja követendőnek, amelyet Londonban és Amszterdamban tapasztalt, valamint a lipcsei egyetemen és Wittenbergben, ahol maga is tartott e tárgyban előadásokat (80–81). A pfalzi választófejedelem udvarában is kifejtette, amikor erre terelődött a szó, hogy bájosnak, kellemesnek és kifinomultnak tartja a francia nyelvet. Amivel nem azt akarja mondani, hogy a német nyelv ne lenne legalább annyira bájos, kellemes és kifinomult, mint amennyire kemény és férfias. Éppen ezért vissza kell utasítania Bodin nézetét, aki azt találta írni, hogy amennyivel lágyabb a lengyel nyelv a németnél, annyival finomabb, műveltebb, ízlésesebb (*urbanus*) is (45–46). De azért azt el kell ismerni, hogy a lengyelek jobban, helyesebben és elegánsabban beszélnek latinul, mint a magyarok (46).

A könyvből nem sok minden tudható meg Laudismann nyelvtanítási módszeréről, ám a francia nyelv mind franciák, mind németek általi használatával kapcsolatban valóban előkerül néhány gyakorlati megfigyelés, amelyeket – diffúz jellegük miatt nem szisztematikus ráfókuszáló igénnyel, hanem csak a kor más, rendszeres grammatikáinak megvilágítása közben – fel is használ manapság a francia nyelvismeret és nyelvtanítás németországi történetével foglalkozó kutatás.⁴⁹ Laudismann előadja néhány hangtani, alaktani

49 Ferdinand BRUNOT, *Histoire de la langue française des origines à 1900*, V, *Le français en France et hors de France au XVIIe siècle*, Paris, Armand Colin, 1917, 290; Albert STREUBER, *Beiträge zur Geschichte des fran-*

és szókészleti tapasztalatát. Válaszol arra a kérdésre, hogy milyen könyveket érdemes olvasni a francia nyelv elsajátítása céljából. Első helyen természetesen a franciára fordított Újtestamentumot említi (63), a többi felsorolt könyv körül azonban sok az esetlegesség, Plutarkhosz francia fordítása éppúgy előkerül (65), mint Laudismann rendszertelenül gyűjtött könyvtárának néhány könyvészetileg alig értelmezhetően megnevezett, hevenyészett darabja. Példamondatok ad, hogyan szólíthatja meg francia házigazdait a német nyelvtanuló; sorra veszi a német beszélők által a francia kiejtésben elkövetett leggyakoribb hibákat is. A jogi és a diplomáciai levelezéshez meglehetősen obskúrus tárgyú francia mintaleveleket mutat be, amelyeket latin fordításban és futó magyarázatokkal értelmez. Sorra veszi a különböző rangú személyek megszólítása esetén használatos rangjelölő szavakat, a francia szavak közé valahogyan a magyarok által használt latin „Dominatio tua” is odakeveredik (265). Sorra kerül a szolgálat felajánlásának, az érkezők üdvözlésének, a vigasztalásnak, az akadémiai köszönetmondásnak a szókinca és fordulatkészlete is, majd olyan francia proverbiumokat sorol fel, amelyekben számnév fordul elő.

Mindebben a gondolatmenetben azonban kevés a rendszeresség, és tömördek megszakítás, kitérő, elkalandozás szakítja meg a kifejtést. A 112. lapon Laudismann belefog egy hosszú felsorolásba, amelyben azokról az uralkodói rangú személyekről kíván írni, akik örömet adtak nyelvtanulásra a fejüket, ám a lista rövidesen átalakul azok felsorolásává, akik külföldi peregrinációt tettek, majd ezt a kritériumot is teljesen elejtve, a szerző által ismert sziléziai bárók, nemesek, köznemesek, sőt boroszlói polgárcsaládok kimerítő áttekintésével ér véget jó ötven lappal később. A 172. laptól azzal bizonyítja tovább a francia nyelv fontosságát, hogy császárok, királyok, fejedelmek és bárók francia nyelvű jelmondatainak felsorolásába fog, V. Károly nevezetes *Plus outre*-jával kezdve. A 187. laptól olyan *album amicorum*-bejegyzésekkel folytatja, amelyekből kitűnik a francia, az olasz vagy akár a latin nyelv haszna (vagyis e nyelvek valamelyikén íródtak). A 200. laptól azokat a jegyzeteit közli, amelyeket a sziléziai városokról és falvakról készített 1586-ban Párizsban, d’Esperson herceg házában, „ex Historia mundi Gallica” (szerző, kiadási adat nincs megjelölve). Csak a települések rendszerezett névfelsorolása származik a könyvből, egy-egy település említése után ugyanis Laudismann szabad asszociációkban idézi fel ottani ismerőseit és emlékeit. Valamivel később, a 245. laptól azokat a jegyzeteit is közzéteszi, amelyeket ugyanabból a forrásból a sziléziai történelemre vonatkozólag írogatott ki. Miután a mindenki számára hasznos tudnivalókat közreadta, a könyv háromötöde táján az egyes tudományterületekről kezdi kínálni a francia nyelv ismeretéből meríthető busás hasznokat. Először a francia püspökök és más jeles teológusok saját füllel hallott prédikációiból összeírt emlékezetes gondolato-

zösischen Unterrichts im 16.–18. Jahrhundert, I, Die Entwicklung der Methode im allgemeinen und das Ziel der Konversation im besonderen, Berlin, Ebering, 1914; Albert STREUBER, *Die griechische und lateinische Sprache und ihr Lehrverfahren im französischen Unterricht des 16.–18. Jahrhunderts*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 46(1923), 123–168; Albert STREUBER, *Französische Grammatik und französischer Unterricht in Frankreich und Deutschland während des 16. Jahrhunderts*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 74(1964), 342–361; 75(1965), 31–50, 247–273; 77(1967), 235–267; Albert STREUBER, *Französische Grammatik und französischer Unterricht in Deutschland während des 16. Jahrhunderts*, Zeitschrift für französische Sprache und Literatur, 78(1968), 69–101; 79(1969), 172–191, 328–348.

kat adja közre. Különösen erős a könyv a jog területére tartozó terminusok, fogalmak, eljárási szabályok és az ezekhez kötődő verbális megnyilvánulások tárgyalásában, de az etika, a történelem sem maradhat el. A nyelvtudás tréfás alkalmazásának lehetőségéről összeszedett fejezet, a szerző által elmésnek, vidámnak gondolt mondások gyűjteménye⁵⁰ szellemtelenségével, laposságával kifejezetten hervasztólag hat az olvasóra.

A könyv fő jellemzője, hogy a szerző nem tudja uralni gondolatmenetét, amely alakatlanul, szerkesztetlenül kígyózik a tagolatlan szövegben. Előadása bővelkedik a bennfentesség, a jólérsültség hivalkodó jeleiben, Laudismann az előadott eseményekben való személyes részvételéről azonban lesír a jelentéktelenség: értesülései másod-harmadkézből származnak, az ismerőseitől idézni érdemesnek vélt gondolatok pedig érdektelenek, szellemtelenek, néha a gondolkodás és a megfogalmazás kultiválatlanságával tűnnek ki. Igazi alulnézetből szemlélhető történelem tárul fel a munka lapjain: a szerző mindenütt ott volt, mindenről értesült, de az előszobánál vagy a konyhánál ritkán jutott tovább, értesüléseinek nincs fontosságuk, a történelem színpadán álló főszereplők megfontolásaiba egyáltalán nem nyújtanak betekintést. Mindehhez járul Laudismann bizvást rettenetesnek nevezhető latin stílusa, amelyben bővelkednek a nem klasszikus, a jogi szaknyelvből eredő terminusok és a jog, a hadászat, a mindennapi élet vulgáris nyelvekből latinósított kifejezései. A francia idézeteihez többnyire odaillesztett latin fordításai tárgyilag pontosak, ám megfogalmazásban, szólásformában, tömörségben sohasem adekvát megfelelői a franciának, hanem terjengősebbek, nehezkesebbek annál. Önmagáról mindig harmadik személyben – mint „Laudismannus huius consilii auctor” – beszél, minden lapon háromszor-négyszer szóba hoz olyan dolgokat, amelyeket azért nem fejt ki, mert egyik vagy másik további munkájában lehet olvasni róluk,⁵¹ vélhetőleg hasonlóan magvas, lényeglátó, érdemi bölcsességeket. Egy monomániás ember gátlástalanságával ismételteti számtalan helyen néhány kedvelt gondolatát, például heves kirohanásait azon éltes asszonyok ellen, akik a férjük terhére vannak. A könyv a benne tárgyalt nyelvi és tárgyi jelenségeken túl legalább annyira pszichohistóriai dokumentum is, és az ember tanácstalan, hogy a tapasztaltakat műveltségi deficitre, átlagos kisszerűségre, mentális személyiségkomplexumra vagy az életkori hanyatlásra próbálja-e meg visszavezetni.

A munka szüntelenül elkalandozó gondolatmenetében rengeteg személyes életrajzi vonatkozás kerül elő. Laudismann több mint negyven évet töltött távol hazájától, Sziléziától, és sok nép szokásait megismerte ez idő alatt (54). Ami nem is csoda, hiszen már az érdemes peregrinus, a nagy Lipsius megírta: „Semper Magni viri peregrinati sunt: plebeiae animae glebis inhaerent suis” (409).⁵² 1574-ben hagyta el szülővárosát, Goldberget (105).

50 Nyilván ez az, ami „recreare potest” Cunradi szerint; CUNRADI 1706, *i. m.*, 167.

51 Az egyik ilyen utalás például a mai napig nehezen átlátható helyzetet teremt a bázeli haláltánc-ábrázolás rekonstrukciójában és értelmezésében; vö. Martin HAGSTRÖM, *The Dance of Death: Huldreich Frölich*, <http://www.dodedans.com/Ebasel-froelich.htm> (2013.08.14).

52 Laudismann szövege Lipsius 1578-ban Philippus Lanoyushoz írt, nyomtatásban először 1586-ban megjelent (Forgách Mihály által is követett) utazáselméleti levele kezdetének parafrázisa. Az eredeti: „Humiles istae et plebeiae animae, domi resident et adfixae sunt suae terrae: illa divinius est, quae caelum imitatur, et gaudet motu. Itaque sive prisco sive nostro aevo, peregrinati fere sunt viri magni.” Justus LIPSIVS, *Epistolarum centuriae duae*, London, 1593, 24 (cent. 1, epist. 22).

Ez évben a bécsi akadémián sziléziai földije, a boroszlói Johannes Crato von Krafftheim (1519–1585) mennybe menesztette egy horatiusi ódáról nyilvánosan megtartott magyarázata után, és ő ajánlotta be a császári udvarba (218). Tanult Johann Sturm (1507–1589) alatt Strassburgban (81), ennek Sturm elmozdítása, 1581 előtt kellett történnie. Hat évet élt boldogan a pfalzi választófejedelemség Kreuznach nevű városában (343), s bár nem tudjuk, melyik hat évről van szó, a kreuznachi iskola adatsorában mindenesetre az 1582-es évnél szerepel mint praeceptor.⁵³ 1583 szeptemberében beiratkozott a heidelbergi egyetemre.⁵⁴ 1584-ben ajánlotta be őt János György (1552–1592), a sziléziai Liegnitz és Brieg fejedelme sógorának, Lajos (1554–1593) württembergi hercegnek (1568–1593) a stuttgarti udvarába (106). 1585-től volt a montbéliard-i (Mömpelgard) udvartartás tagja (182), ez a város ugyanis – franciaországi protestáns enklávéként – a württembergi hercegséghez tartozott. A könyv állandó referenciaszemélye Hector Voglmannus, a montbéliard-i udvar kancellárja, akiből később Laudismann apósa lett. A württembergi herceg támogatásával utazott franciaországi tanulmányújtjára (111). Egy évnél hosszabb ideig élt Dole-ban, ahol az akadémiát is, a parlamentet is naponta látogatta (50). A jogi licenciátus grádusát a bourges-i akadémián, a nagy tisztelettel emlegetett Cujaciustól (Jacques Cujas, 1520–1590) nyerte el 1586-ban (73, 434). Az 1587-es év végén a montbéliard-iakkal együtt kellett elszerveznie Guise Henrik (1550–1588) kegyetlen megszállását a három Henrik háborúja során, de az isteni igazságszolgáltatás elégtételt szolgáltatott neki, mert a Katolikus Liga fejét épp egy évvel később Blois-ban meggyilkolták (307). 1596-tól Strassburgban lakott, ahonnan patrónusának, a fiúutód nélkül meghalt Lajos örökösének, Frigyes württembergi hercegnek az 1608. januári halálát követően, az év májusában kellett Pfalzba költöznie (40–41). 1612 tavaszán Angliába utazott, a húsvét utáni második napon udvarában fogadta őt Jakab angol király, aki műveinek kinyomtatásáról is gondoskodni kívánt (116), másnap Laudismann Erzsébet királynő síremlékét is felkereste a Westminsterben (119). Úgy tűnik, hesseni küldöttség tagjaként tartózkodott a szigetországban, mert feljegyzi, hogyan dicsérte meg a jelenlétében egy hanau arisztokrata a néhai királynőt az Arany Sas fogadóban (122). Hazafelé vezető útján felkereste a mainzi Hatto haláláról nevezetes bingeni egértornyot (368) és a giesseni akadémián is megfordult (182). Az angliai küldetés után, 1612-ben tért vissza sziléziai szülőhazájába.

Alig megszámlálható helyen, egyre részletezőbb előadásban értesülünk róla, hogy Laudismann Magyarországon is megfordult. 1577-ben és 1578-ban a győri és a komáromi erődítményekben élt (30, 453). A Miatyánk latin, francia, olasz, spanyol, angol és német változata mellett megadja azt a török nyelvű változatot is, amit a maga fülével hallott török foglyoktól ezekben a végvárakban (69–70). Ugyancsak mélyen belevésődött a törökök „Bre Bre Bre” kiáltása, amelyet akkor hallott, amikor naponta kirohant ellenük a végvárakból a sziléziai, szász és braunschweigi lovasokkal együtt, gyakran élete veszélyeztetésével (215). A török kiáltás jelentése: „Defende, Defende, Defende te” (250). Gyakran látott

53 *Reformiertes Gymnasium Kreuznach*, http://de.wikipedia.org/wiki/Reformiertes_Gymnasium_Kreuznach (2013.08.19).

54 *Die Matrikel der Universität Heidelberg, I, 1386–1553; II, 1554–1662; III, Register*, Hrsg. Gustav Toeppke, Heidelberg, 1884–1889, II, 107.

a győri erődítmény kapuja körül vértől csöpögő török fejeket (250). 1577-ben a hajdúkkal (*Heudones*) került bajba Komárom és Győr között, ezek a marhapásztorok ugyanis többnyire útonállóak, akik az óvatlan és gyengén felfegyverzett utazókra törnek (229). A tizenöt éves háború várívásairól is voltak értesülései (460–461). Hallotta, ahogyan 1608-ban a pozsonyi várnál a magyar nép ezzel az üdvözléssel köszönti II. Mátyást: „Ellien az io Matthias Kyraly.” Ez azt jelenti: „Vivat Rex Kiral’ Matthias.” (256–257.) Magyar emberrel külföldön is összehozta a sors. A bourges-i akadémián egy kitűnő tudományú magyarral, a Komáromból származó Johannes Lanserusszal találkozott, aki 1586. március 13-án magyar nyelven jegyzett be az emlékkönyvébe. A bejegyzés a következőképpen szól: „AZanias tek nem jobit hattia meg az loar” (190). Laudismann magyar nyelvtudása, talán a stettini szedő félreolvasása is megtette itt a magáét, de a romlott szöveg kijavítható. Az a bizonyos *tek* nemigen lehet más, mint *fék*, ekkor pedig már felismerhetővé válik a magyar mondat mögött a már a filozófus Seneca leveleiben (ep. 41, 6) adatható latin szólás: „Non faciunt meliorem equum aurei freni.” A magyarországi vonatkozású *album amicorum*-bejegyzések adatbázisa⁵⁵ ismer is egy hasonlót, amit Szulyovszky Balázs Félix emlékkönyvébe jegyzett be 1620-ban Besztercebányán Caspar Dornau (1577–1632): „Aurea non faciunt meliorem frena caballum”. Erasmus gyűjteményében nincs meg a latin szólás, a magyar proverbiumgyűjtemények közül pedig nem előbb, mint Sirisaka Andor 19. század végi gyűjtésében lehet fellelni.⁵⁶ A magyar változatot persze a szólásgyűjtemények rendszerezéséinél korábbi előfordulásból is ismerjük. Megvan például Miskolczi Gáspár 17. század végén keletkezett morális természetrajzában: „a Lovat az aranyos fék és drága varrott szerszám nem tész jobbá”.⁵⁷ Hogy jóval korábban is megvolt már a magyar szólás, arra a komáromi Lanser franciaországi albumbejegyzése a bizonyíték. A bejegyző magyarnak egyelőre semmilyen további forrásban nem bukkantam a nyomára, de hitelesnek tartom azt a közlést, hogy a bourges-i akadémiának egy általunk korábban nem ismert magyar hallgatója volt az 1580-as években, ami értékes adalék a 16. század végén a franciaországi főiskolákat járó magyar diákok ritka és rosszul dokumentált adataihoz.

Laudismann a könyve ugyanezen helyén jelzi először, a magyar albumbejegyzőről asszociálva egy másik magyar ismerősére, hogy „Emeric[us] Regi[us] Peckzeli[us] Hungar[us] Comarominian[us]” epigrammát írt egyik könyvéhez, a *Hoffstylushoz*, „per Anagrammatismum” (190). A beláthatatlan szövegtenger egy későbbi pontján azután be is iktatja a nyomtatványba Pécseli Király versét (233–235). A vers címirata azt az 1609-es évet nevezi meg, amikor Laudismant a pfalzi választófőjedelemség udvari kormányzékében (*dicasterium*) az ügyvédi rendbe összeírták, valószínűleg ez a vers keletkezésének az időpontja is. Csakugyan *anagrammatismus*: a költemény a „Caspar Laudismannus Aurimontanus Silesius” nevére alkotott „laus durans a multis amari, sic non

55 *Inscriptiones alborum amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu> (2013.08.14).

56 „Ló, ha arany kantára van is, csak ló.” SIRISAKA Andor, *Magyar közmondások könyve: Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye, több forrás és számos munkatárs gyűjtése után*, Pécs, Engel Lajos, 1890, 129.

57 MISKOLCZI [CSULYAK] Gáspár, *Egy jeles Vad-Kert, avagy az oktalan állatoknak historiája*, vál., kiad., utószó STIRLING János, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó), 104.

supinus eas” („maradandó dicsőség sokaktól szeretve lenni, így nem hátrafelé haladsz”) anagrammát világítja meg a dicsőség útját járó férfiú alakjával, akinek a magasztalása és a híre megreszketteti mindkét pólust.

Hogy mi volt az a *Hoffstylus*, amelynek köszöntésére Pécseli Király a versezetet készítette, azt a könyvnek egy másik részéből lehet megtudni, abból, ahol Laudismann a legtöbb öntömjenezéssel szól saját működéséről a *respublica litteraria* gyümölcsös-kertjében. Először is közli azt a sírfeliratot, amelyet a saját síremlékére állított össze (225–227), és nagyon kéri a sziléziai magisztrátust az emlék felállítására. Arra érdemes voltának bizonyítására említi, hogy huszonnégy könyvet adott ki, ismételten kinyomtatta és Európa-szerte terjesztette őket, mindezt a saját költségén. Minthogy sokan tudni óhajtják mind Alsó-, mind Felső-Németországban, Németalföldön, Itáliában, Galliában, Angliában és Lotharingiában is, hány és miféle könyvet bocsátott napvilágra a szerző, ezek felsorolását sem mulasztja el a könyvbe iktatni (235–244). Itt számol be – 16. sorszám alatt – az egybeült csak *Hoffstylus* címmel említett *Stylus curiae Germanicae extrajudicialis* című könyvéről, amelyben nyolcvan csoportba osztotta az általa negyven év alatt, királyi és fejedelmi udvarokban gyűjtött, a legkiválóbbak által kidolgozott, hibátlan és elegáns német és latin szövegeket és válogatott szónokok a tárgy változatosságának megfelelő beszédeit és politikai iratait, amelyekből minden olyan fiatal titkár, tisztviselő és politikus nagy hasznot meríthet, aki udvari ügyekkel kerül kapcsolatba, a mű függelékébe pedig különféle alkalmakra szánt folyamodványok, ígervények és egyezmények szövegét és formuláit vette fel (242).

Már eddigi ismertetésemből egy olyan férfiú képe rajzolódhatott ki, akinek leginkább Ráth-Végh István művelődéstörténeti könyveiben volna a helye, az írárdüh, a könyvírásban kifejeződő személyiségtorzulás emlékezetes esetei között.⁵⁸ Pedig úgy teljes a kép, ha még azt is hozzáteszem, hogy Ráth-Végh jeles gyűjteményének egy másik fejezetébe is bizvást beilleszthető volna Laudismann működése: az el nem készült könyvekkel kérkedőkébe.⁵⁹ Huszonnégy felsorolt kötetéből ugyanis a legszívósabb, a 21. század könyvtári és bibliográfiai eszközeivel elvégzett kutatás után is mindössze egy művét sikerült fellelni: Luther kis katekizmusának német–latin–francia–olasz négynyelvű kiadását⁶⁰ (Stettin, 1615), ezen kívül pedig ismert még egy későbbi, 1617 januárjában a briegei gimnáziumban a francia nyelv tanulása tárgyában elmondott szónoklatának nyomtatványa⁶¹ (Brieg, 1617). Annyiban igazat beszélt, hogy az ismertett *Consilium*nak először rövidített változata jelent meg 1614-ben Lipcsében,⁶² az igazi bal-

58 Lásd például az „előszavas öndicsőítés” hőseit: RÁTH-VÉGH István, *A könyv komédiája*, Bp., Gondolat, 1978 (R.-V. I. Összegyűjtött Művei), 40–42.

59 *Uo.*, 137–138.

60 VD17 39:146155Z.

61 VD17 14:016297K.

62 VD17 3:013211Y. Ebben az első kiadásban a komáromi Lanser albumbejegyzése után Pécseli Király Imre anagrammáját említő mondat részint bővebb megfogalmazásban olvasható, mint a stettini kötetben, részint egyedül itt olvasható hibátlanul: „...Lanserus Hungarus Comarominianus, Homo excellenter doctus, aequiparatus ratione et respectu excellentioris doctrinae, Emerico Regio Peckzelio Hungaro Comarominiano, qui Epigramma per Anagrammatismum in illustri Archipalatina Academia in praestantem, et omnium saniorum iudicio utilem, atque utilissimum librum Laudismanni (qui *Stylus*

fogást azonban a stettini könyvkiadó csinálta a könyvvvel. Az 1616-ban elkészült példányoktól ugyanis újabb címlapokkal, eltérő ajánlásokkal, a prelimináriában megfigyelhető szedési variánsokkal egészen 1618-ig igyekeztek megszabadulni a stettiniek.⁶³ Ismert még Laudismann neve alatt egy *Mercurius apodemicus* című posztumusz kötet is⁶⁴ (Frankfurt, 1623), amely azonban, azon túl, hogy az első ívet eldobták és helyette a könyv vonzerejét Lipsiusnak Lanoyushoz írott, a peregrinációról szóló, nevezetes – amint láttuk, Laudismann szövegében is idézett – levele beiktatásával igyekeztek növelni, a második ívtől kezdve a még mindig krúdában álló stettini raktárkészlet forgalmazására tett erőltetett kísérletként értékelhető.

Pécseli Király tehát egy igazi csodabogárral akadt össze 1609-ben, németországi tanulmányútjának első évében Pfalzban,⁶⁵ és bizonyára kézirátának behatóbb ismerete nélkül, a tekintélyes württembergi udvari tanácsosi címnek járó megelőlegezett tisztelettel készítette el kérésére a köszöntő anagrammát és az azt magyarázó költeményt. Sem ő, sem más sohasem érte meg, hogy kinyomtatott példányt láthatott volna az ünnepelet *Hoffstylus*ból, a sziléziai futóbolond viszont megőrizte a verset, és amikor végre – ismeretlen körülmények között – a stettini nyomdász szóba állt (sőt, a munka egy helye szerint együtt poharazott) vele, egy másik művének szövegébe iktatva nyomdaprés alá juttatta azt. A nyomtatvány prelimináriájában és a főszövegbe illesztve is van néhány köszöntő-

Curiae Germanicae extrajudicialis Germanice Hoffstylus inscribitur) scripsit de qua re in hoc Consilio et alibi dicitur.” (Caspar LAUDISMANN, *Consilium ... recens in juniorum principum, baronum, nobilium, patriciorum, aliorumque studiosorum Germanorum informationem et utilitatem de exoticis linguis Gallica, et Italica citius, rectius et elegantius addiscendis, et ad usum transferendis*, Lipsiae, 1614, 165–166.) A későbbi kiadásban a megfogalmazás is lerövidült és a másoló vagy a szedő is eltemetett egy sort, ami miatt a két magyar férfiú közötti átkötés grammatikailag hiányossá vált: „...Lanserus Hungarus Comarominianus, Homo excellentioris doctrinae, Emerico Regio Peckzelio Hungaro Comarominiano, qui Epigramma in librum Laudismanni (qui Hoffstylus inscribitur) scripsit per Anagrammatismum, qui inferius legitur.” (Caspar LAUDISMANN, *Consilium integrum, et perfectum de exoticis linguis Gallica et Italica recte et eleganter addiscendis, et ad usum transferendis, in theologiacis, oeconomicis, ethicis, politicis, juridicis, historicis, jocosis, personalibus, matrimonialibus, militaribus, etc. conscriptum, et recens in luce editum*, Stetini, 1616, 190.) Az 1616-os nyomtatvány 217–263. lapjának megfelelő szöveg hiányzik a korábbi kiadásból, így magának az epigrammának a szövegközlése sincs meg benne. Pécseli Király verse tehát a stettini kiadványban jelent meg először és mindmáig utoljára, ezért is használtuk ezt a bővebb változatot Laudismann gondolatainak ismertetéséhez. A korábbi lipcsei nyomtatványban közzétett szöveg egyébként a stettini szedés 296. lapja táján ért véget, a teológiában és a többi tudományban a nyelvtudásból meríthető hasznok elhagyásával. A mindkét kiadásban közzétett szövegrészek sem egyeznek pontosan, a részletes összevetéstől azonban eltekintünk.

63 VD17 3:008384R, 3:609315V, 39:155634E, 14:698751N, 23:290090Z.

64 VD17 23:293719S. Caspar LAUDISMANN, *Mercurius apodemicus, continens praxin exquisitissimam linguae Gallicae et Italicae. Opus cum maxime utile et necessarium iis, qui in aulis principum cum gratia et fructu versari cupiunt. Editio nova, multis exemplis et historiis aucta et locupletata*, Francofurti, 1623.

65 Nem találom nyomát annak, hogy Laudismann és Szenci Molnár ismerte volna egymást. Közös ismerősük mindenesetre volt: 1607 júniusában Molnár azzal a Hippolytus a Collibusszal (1561–1612), a választófejedelmi bíróság elnökével ebédelt Heidelbergben, aki valamivel később befogadta Laudismann-t a pfalzi ügyvédi rendbe; vö. SZENCI MOLNÁR 2003, *i. m.*, 81, 153; LAUDISMANN 1616, *i. m.*, 40–41. A hugenotta Daniel Tossanus (1541–1602) pedig, akinek Molnár rendszeresen hallgatta a prédikációit, egyik művéből kéziratos magyar fordítást készített és akinek egyik leányát feleségül is kérte, montbéliard-i születésű volt.

vers,⁶⁶ azonban Pécseli Királyé kapja messze a legnagyobb nyomatékot, vagyis ez lehetett az, amelyet Laudismann a saját jelentőségét legméltóbban kifejező költeménynek ítélhetett. A valóban impozáns költemény biztos jele annak, hogy a gyanútlan Pécseli Királynak nem volt közelebbi ismerete a pólusokat aligha megreszketető léptű férfiú szövegeinek tartalmáról és minőségéről. A németországi franciás kultúra rendszereivel tehát semmi okunk sincs kapcsolatba hozni a magyar fiatalembert a versét körülölelő nyomtatvány kontextusa, a francia nyelv helyes tanulását sürgető intenciója alapján. Semmi nyoma, hogy a magyar fiatalembert tudott volna franciául,⁶⁷ köszöntőversét pedig egyébként sem az idegen nyelvek tanulásának hasznáról szóló munkához írta. Abból a különös kötetből, amely évekkal Pécseli Király hazatérése után megjelent Laudismanntól és amelyben végül a verset közreadták, valószínűleg még példányt sem látott soha.

Azt a művet, amely elé a vers valójában készült, sohasem nyomtatták ki.⁶⁸ Az sem csekély dolog persze, hogy egy magyar fiatalembert a latin és a német udvari stílus szövegpéldáit összeállító munka megjelentetésének szándékával találkozott. A késő reneszánsz és a barokk kor németországi udvari nyelvművelő társaságainak és törekvéseinek magyarországi recepcióját feltáró kutatások még úgyszólván el sem kezdődtek. Nem valószínű, hogy Pécseli Királynak ezekre a társaságokra és törekvésekre tágabb horizontú rálátása lett volna, sőt feltehetőleg a württembergi udvari tanácsos munkáját sem ismerte közelebről. Azon azonban elgondolkozhatunk, hogy legalább a laudismanni mű a köszöntésbe is belefoglalt címe azt nyomatékosíthatta a számára, hogy az udvari életnek virágzó *extrajudicialis* műfajai vannak. Két évvel későbbi retorikájában sorra is vette őket.

66 A főszövegben Pécseli Királyé mellett csak további kettő, távol elhelyezve az övétől (41–43). Ezek egyike a Strassburgból való elköltözése alkalmából írott *propempticon*, szerzője Paulus Crusius (1557–1609), az azonos nevű matematikus és történész (1525 k.–1572) fia, strassburgi lelkész. A másik versíróval, Coelestinus Mislentával (Celestyn MiśleŃa, 1588–1653) a wittenbergi egyetemen akadt össze, és versét – akárcsak Pécseli Királyét – egy kéziratban maradt munkájának ajánlóverséként kívánta felhasználni Laudismann. Miként a magyar művelődéstörténet kutatói Pécseli Királyt, hasonlóképpen a lengyelek nagy becsben tartják MiśleŃát, a königsbergi egyetem későbbi ortodox lutheránus professzorát.

67 A korszak közvetlen francia–magyar érintkezései igen szűk térre szorítottak; vö. Ács Pál, „Szellem” és „értelem”: Francia–magyar irodalmi érintkezések a 16. században = Uő, „Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban, Bp., Osiris–2000, 2001, 111–118. Nem kétséges, hogy Bethlen Gábor nevét jól ismerték a francia kulturális életben; vö. ELEK Oszkár, *Bethlen Gábor és egy francia költő*, It, 18(1929), 245–246; PARLAGI Olivér, *Bethlen Gábor neve az egykorú francia irodalomban*, It, 19(1930), 163–165. Van éppen adatunk Bethlen francia nyelvóráiról is – MAKKAI 1981, i. m., 682 –, ám még több évtizeddel később, a karteziánus nézetek iránt mélyen érdeklődő Apácai Csere János esetében sem bizonyítható, legfeljebb feltehető a francia nyelvtudás; vö. RÁCZ Lajos, *Apáczai és a francia nyelv*, EPhK, 49(1925), 161–162. A magyar kálvinista fiatalok pfalzi és hesseni környezetében működő rangos akadémiai intézmények oktatási kínálatának mindenesetre része volt a francia nyelv tanítása: a kasseli Collegium Mauritianumban, majd a marburgi egyetemen Cathérin Le Doux (1540–1626), a herborni főiskolán Ernest Nolde tanította a nyelvet, mindketten Szenci Molnár jó ismerősei. Keresztúri Bíró Pál pedig már Gyulafehérvárott is tanította a franciát, tanítványa, Bethlen Miklós később Utrechtben folytatta a nyelvleckéket; vö. BETHLEN Miklós *Önéletírása, I–II*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, előszó TOLNAI Gábor, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok), I, 152, 183.

68 Hasonló címmel, több évtizeddel később a francia Jean Puget de la Serre (1594–1665) műve csinált káriert Németországban: *A la modischer Secretarius, das ist Politischer Hoff-stylus*.